

ВІДГУК

офіційного опонента

на дисертацію Загребельного Ігоря Васильовича

"Проблема секуляризації у творчій спадщині

Гавриїла Костельника: критичний аналіз",

подану на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук

за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство

1. Актуальність теми дисертації

Дисертація Загребельного І.В. присвячена творчому доробку, особистісному становленню та історичній ролі однієї із найбільш неоднозначних постатей української історії ХХ століття – Гавриїлу Костельнику. Костельник ввійшов в історію як лідер ініціативної групи скликання Львівського псевдособору 1946 року та ліквідації Української Греко-Католицької Церкви на території Радянського Союзу. Наслідком цього стали масові репресії греко-католицького духовенства, знищення структури Церкви та формування підпілля. Гавриїл Костельник у пам'яті більшості греко-католиків залишився зрадником та колабораціоністом, з вини якого тисячі греко-католицьких єпископів, священників, монахів і мирян віддали своє життя. Від часу Львівського псевдособору минуло понад сім десятиліть, з розпадом СРСР змінилися історичні обставини, що дало можливість подивитись на постать Костельника без нашарувань радянської ідеологічної пропаганди. В умовах свободи злочин Костельника сприймається ще болісніше.

Не заперечуючи всю трагічність і ницість злочину Костельника, науковий дискурс вимагає відмежуватися від емоцій та спробувати зрозуміти, чому саме він так учинив, що підштовхнуло Костельника на співпрацю зі злочинним радянським режимом та зраду рідної Церкви. Очевидно, що тиск радянських спецслужб на Костельника був величезним, і протистояти йому було не легко. Втім, тиск чинився на багатьох, і тільки Костельник погодився стати ключовою постаттю у кривавій драмі нищення Церкви. Дисертація Загребельного І.В. є спробою вивчити погляди Костельника, які визначили його опозицію до тогочасного проводу і звичаїв Церкви. Питання "чому?", хоч і не озвучується в тексті дисертації як центральне, пронизує всю роботу.

Поставлене дослідником питання є неймовірно важливим для сьогодення, коли Українська Греко-Католицька Церква перебуває на етапі глибокого і виваженого осмислення свого минулого. Минули періоди болю та образ, які визначали буття УГКЦ в радянський час, минули й періоди ейфорії, спричинені відродженням Церкви у 90-х роках, залишилась тільки глибока рана, яку остаточно вилікувати є неможливо. Але й з'явилося холодне і тверезе раціо для осмислення з ціллю профілактики майбутнього.

Отже, поставлені дисертантом завдання, відзначаються високою актуальністю та заслуговують бути пріоритетним завданням різнопланових наукових досліджень: релігієзнавчих, історичних, богословських та інших. Взятись за актуальну та важливу тему, дослідник розкрив її глибоко та цікаво, а висновки, які він зробив, аргументовані та зважені. Предмет дослідження, аргументованість висновків та стиль викладу матеріалу робить дисертацію спроможною зробити вагомий внесок як у науковий дискурс, так і в популяризацію уроків минулого.

2. Структура і зміст дисертації

Дисертація Загребельного І.В. складається з трьох розділів, кожен із яких розділений на чотири підрозділи. Структурування роботи логічне і доцільне. Перший розділ дослідник традиційно присвятив аналізу вивчення досліджуваного ним предмету у вітчизняній науковій літературі і окресленню сегменту власного дослідження. Описуючи "рецепції постаті і творчості Г. Костельника..." (С. 23), дослідник охопив усі можливі групи авторів, які згадували про діяльність Костельника, намагаючись показати, що писали про цю постать діячі греко-католицького підпілля (С. Ратич і Г. Будзінський), діаспори (Ю. Федорів,

А. Великий, С. Мудрий, І. Гриньох, М. Галів), радянські (А. Ведерніков, І. Карпак, Й. Оксіюк, А. Шиш та інші) та сучасні (І. Мірчук, Н. Мадей, О. Петрук, О. Гірник та інші) дослідники. Важливо, що дослідник проаналізував також наявні в науковому середовищі дослідження Костельника представниками югославської русинської общини, виходцем з якої був Костельник. Костельник був не тільки релігійним діячем, а й літератором. Творчий доробок Костельника і відгуки на нього також стали предметом вивчення дисертанта. Багатогранність і різносторонність дослідження дозволяють дисертанту справедливо задекларувати "міждисциплінарний підхід" та "принцип об'єктивності" (С. 34) як перші методи дослідження.

У підрозділі 1.4. "Особливості формування філософських і богословських поглядів Г. Костельника" дисертант обґрунтував головний акцент свого дослідження. Костельник став для дослідника не самостійним феноменом історичного процесу, а плодом масштабного культурного явища – католицького модернізму. В більшості розвідок про Костельника (фактично, всіх їх дисертант проаналізував у своїй роботі) він характеризується як зрадник і колабораціоніст, але питання "чому?" піднімається вкрай різко. Дисертант, натомість, показав, що в кінці ХІХ – початку ХХ століття серед католицького духовенства модерністські погляди зустрічаються доволі часто, і у своїх крайніх проявах вони переростають у радикальні заклики до церковного розколу та церковної революції. Костельник не жертва радянського тоталітаризму, а ідейно переконаний реформіст, погляди якого збіглися з потребами радянського уряду. Іншими словами, Костельник відгукнувся на заклик до співпраці з тоталітарним режимом не зі страху та не під тиском (хоч ніхто не заперечує ці чинники), а тому, що побачив в СРСР можливість реалізувати свої плани. Костельник – модерніст і реформатор, готовий переступити через все заради втілення своїх "наполеонівських" планів. Навіть перспектива співпраці з атеїзмом не стали Костельнику на перешкоді в реалізації його програми. Радянські спецслужби, натомість, пропонуючи Костельнику співпрацю, не помилилися, оскільки він перебував у пошуку саме того, що радянська влада могла йому запропонувати – влади для реалізації своїх планів. Дисертант обрав правильний вектор дослідження – від загального явища секуляризації та модернізму до його окремого вияву в особі Гавриїла Костельника. При цьому дослідник немало уваги присвятив особистим рисам Костельника, які йшли в парі з ідеологіями секуляризації та модернізму, а в результаті дали симбіоз у феномені Костельника. Все це дало досліднику можливість в кінці першого розділу заявити: "Обрані нами методологічні засади продемонстрували свою дієвість уже при аналізі загальних рис інтелектуальної позиції Костельника" (С. 65).

Розділ 2 дисертації "Причини та зміст процесу секуляризації" присвячений аналізу головних аспектів секуляризації і модернізму. Дисертант проаналізував тенденції у філософії мови, лінгвістичний поворот аналітичної філософії та численні віяння філософського емпіризму. Також важливе місце у становленні світогляду і життєвої позиції Костельника, на переконання дисертанта, відіграв хорватський романтизм, в середовищі якого Костельник зростав та формував свої погляди. Ця різноплановість впливів на Костельника зробили його погляди хаотичними і нечіткими. Дисертант підкреслив, що "Костельникова непослідовність суттєво зменшує довіру до його концепції" (С. 120). Ініціатор Львівського псевдособору був опозиціонером до існуючого в Церкві ладу, втім не до кінця усвідомлював, що саме потрібно змінити для того, щоби Церква і суспільство відповідали його хитким ідеалам.

Важливі висновки дисертант зробив про політичні погляди Костельника і його ставлення до політичних ідеологій його часу. Дослідник наголошував, що "Політичні ідеології розглядалися Костельником як форми атеїстичної релігії" і "ерзац-задоволенням релігійних потреб людини" (С. 120). Іншими словами, політична ідеологія – це специфічна форма релігії, притаманна секуляризованому суспільству. З цього випливає висновок, який не озвучив ані Костельник, ані дисертант: якщо політична ідеологія притаманна секуляризованому суспільству, а Костельнику довелося жити в суспільстві, в якому розвивалась секуляризація, то йому доводилося миритись і навіть шукати шляхів

порозуміння з цими ідеологіями, якими б жорстокими і дикими вони не були. Це не означає, що Костельник позитивно сприймав комунізм, але й закликів протистояти йому у нього не багато. Видається, що комунізм для нього – це цікава диковинка, з якому він, наче дитя, готовий гратися, нехтуючи небезпеками. Водночас, Костельник упереджено ставився до націоналізму як до "обожнення нації"

В третьому розділі "Відповідь на секуляризацію: апологія і пристосування" дисертант змальовує реакцію Костельника на культурні віяння його часу. Позицію Костельника з цього питання дисертант вміло і лаконічно виразив у самій назві розділу – апологія і пристосування. Іншими словами, Костельник так апологізував проти секуляризації, що й сам став її проповідником. Його погляди на модернізм не були сталими. В 1925 році він написав "Християнську апологетику", яка "вирізнялася відсутністю уваги до сотеріологічних та еклезіологічних питань і концентрувалася передусім на викликах матеріалізму й атеїзму" (С. 172). Після Львівського псевдособру позиція Костельника стала іншою. Він "спробував використати ситуацію для реалізації власних планів. Відповідно до цих планів, українські греко-католики мали влитися до РПЦ у якості ферменту її модернізації" (С. 173).

3. Виконання поставлених завдань

Дисертант поставив перед своїм дослідженням сім завдань (С. 17), що є оптимально для кандидатської дисертації. Передовсім дисертант зобов'язався "дослідити бачення Г. Костельником ідейно-теоретичних і ментальних витоків секуляризації". Серед усіх питань, поставлених перед дослідженням, це отримало найбільш розгорнуту відповідь, оскільки йому присвячений весь другий розділ дисертації. В цьому розділі дисертант викладає не тільки культурно-філософські тенденції, які лягли в основу секуляризації, а й головну увагу присвячує Костельниковому аналізу цих процесів. Квінтесенцією пошуків відповіді на поставлене завдання є твердження дисертанта: "Серед витоків зосередженості Костельника на ментальній проблематиці можна назвати вплив хорватського романтизму. Та назагал вона є проявом модерністського характеру Костельникового розуміння релігії. У світлі модернізму варто сприймати і суперечності, які Костельник демонстрував, оцінюючи вплив наукового розвитку на процес секуляризації" (С. 120).

Друге завдання, яке дисертант поставив перед дослідженням, є "проаналізувати суперечності у поглядах Г. Костельника на науковий розвиток як чинник секуляризації". Формулювання цього завдання видається не зовсім коректним, оскільки дисертант детермінував хід дослідження: він ще до початку дослідження ствердив, що такі суперечності у поглядах Костельника були. Ймовірно, таке формулювання завдання обумовлене високою обізнаністю дослідника у творчості Костельника, що помітно вже з перших сторінок дисертації. Дослідник не тільки задекларував наявність суперечностей, а й детально їх проаналізував. Костельник – модерніст, який захоплюється неопозитивістським фізикалізмом та емпіризмом, модерніст, який прагне поставити християнську теодицею на фундамент досягнень науково-технічного прогресу, а водночас, він – письменник і романтик, який писав вірші, був авторитетним літературним критиком і формував свою систему поглядів у середовищі хорватських романтиків. Фізикаліст і романтик в одній особі – це Костельник. Дисертант зумів розкрити ці суперечності.

Третє завдання – "з'ясувати особливості розуміння Г. Костельником місця політичних ідеологій у системі координат процесу секуляризації" – глибоко розкриті дослідником. Висновок дисертанта можна звести до його фрази: "Політичні ідеології розглядалися Костельником як форми атеїстичної релігії" (С. 120). Дослідник, на основі спогадів Патріарха Йосифа Сліпого (С. 158), розкрив мало відомі факти біографії Костельника, зокрема його наміри відокремити УГКЦ від Риму, які Костельник плекав ще під час німецької окупації. Тільки авторитет Митрополита Андрея Шептицького змусили його відтермінувати ці наміри. Такі факти показують, що Костельнику було байдуже, якою саме ідеологією (нацистською чи комуністичною) скористатися, лиш би реалізувати свої амбіції.

Четверте завдання, поставлене перед дисертацією – "порівняти підхід Г. Костельника до секуляризуючих вимірів української літератури з підходом інших греко-католицьких ієрархів та інтелектуалів" – розкриває Костельника як літератора. Дисертант проявив себе добрим знавцем літературної критики, який зумів професійно оцінити твори Костельника, присвячені літературі. Як філософ і релігієзнавець, дисертант зумів провести паралелі між поглядами Костельника в царині літератури і його еклезіологічними візіями: "На сприйнятті Г. Костельником тих речей української літератури, які несли секуляризаційне навантаження, значною мірою позначилися його релігійно обумовлені естетичні погляди, а також урахування значення ролі літераторів у модерному націотворчому процесі" (С. 176).

П'яте завдання, поставлене перед дослідженням, зобов'язує дисертанта "визначити характер апологетичної стратегії Г. Костельника". В пошуках відповіді на це питання, дисертант дійшов до переконання, що погляди Костельника в царині християнської апологетики змінювались упродовж часу. В 1925 році, коли Костельник написав "Християнську апологію", він намагався знайти шляхи порозуміння між християнським віровченням та секуляризаційними тенденціями. Після Львівського псевдособору він бачив у вливанні греко-католиків у Російську Православну Церкву спосіб модернізації російського православ'я. Звідси висновок дисертанта: "Апологетична позиція Г. Костельника еволюціонувала у процесі формування його модерністських поглядів" (С. 177). В цьому ж сенсі потрібно сприймати й сьоме завдання дисертації – "оцінити концепції Г. Костельника стосовно контрсекулярного й екуменічного потенціалу українського християнства". Дисертант кількаразово стверджував, що, відповідно до планів Костельника, "українські греко-католики мали влитися до РПЦ у якості ферменту її модернізації" (С. 179).

У вивченні предмету, визначеного шостим завданням – "дослідити особливості бачення Г. Костельником оптимальних засад співіснування Церкви і секуляризованої держави", дисертант відзначив і обґрунтував доволі вільне ставлення Костельника до католицької соціальної доктрини та моделі співдії Церкви і держави. Він мав власні бачення ідеальної моделі співдії, і ця модель була для нього єдино правильною. Дисертант наголошує: "Бачення Г. Костельником оптимальної моделі взаємовідносин Церкви і секуляризованої держави відзначалося прагматичним підходом... Але про спроби відстояти традиційне католицьке вчення про природу політичної влади і релігійні обов'язки держави йому не йшлося" (С. 178).

4. Зауваження та недоліки роботи

Дисертація Загребельного І.В. є якісним дослідженням, виконаним на високому науковому рівні, актуальним і новаторським для вітчизняної і світової науки. Вона заслуговує високої оцінки. Втім, після прочитання роботи залишились (або виникли) декілька запитань, чіткі відповіді на які в роботі відсутні. Очевидно, автор не зобов'язаний дати відповіді на всі питання, які виникають до предмету свого дослідження, а змушений вивчити лише те проблемне поле, яке визначається завданнями до дисертації. Тому викладені в цьому відгуку питання і зауваження покликані не знизити якість роботи, а скерувати увагу дисертанта (як одного з найкращих в Україні експертів з творчості Костельника) на ті аспекти проблеми, до яких його погляд не сягнув.

Перше зауваження. Дисертант неодноразово згадує про полеміку між Костельником і Сліпим. Зокрема, він пише "У середині 20-х між Сліпим та Костельником розгорілася полеміка щодо значення Томи для східного християнства" (С. 58). В цій цитаті йдеться про те, що Костельник і Сліпий були ідейними опонентами: модерніст Костельник гостро критикував схоластику та прагнув кардинальних змін у формах викладу християнського віровчення, а традиціоналіст Сліпий, натомість, віддано захищав схоластику. Така наукова полеміка, хай навіть у грубій формі, повністю допустима. Втім на С. 63 дисертант пише: "Йосиф Сліпий шукав витоки полеміки, розгорнутої проти нього Костельником, передусім у його інтелектуальній заздрості: "Костельник побачив, що те все переростає йому через голову, і накинувся у дуже грубий спосіб на мої праці". Тут сам Сліпий, а вслід за ним і

дисертант, говорять не про наукову дискусію, а про особистісну неприязнь Костельника до Сліпого. На С. 157 дисертант стверджує: "Йосип Сліпий пригадував, що Костельник хвалився своїми планами "виступу проти Риму" ще за часів німецької окупації, відтермінуючи цей виступ до моменту смерті митрополита Шептицького". (Усі цитати Сліпого, присутні в дисертації, підтверджені посиланнями.) Виникає питання: чому Костельник не здійснив свій план, допоки живим був Митрополит Андрей і без особливих вагань зумів це зробити, коли Церкву очолив Йосиф Сліпий. Дисертант ретельно дослідив погляди Костельника, які привели його до зради Церкви, а також риси його особистого характеру і амбіції. Поміж рядків дисертації прочитується, що одним із чинників, який підштовхнув Костельника до зради, була особиста неприязнь до Сліпого. Костельник не завдав шкоди Церкві, допоки її очолював Андрей Шептицький, і почав реалізацію свого плану, як тільки її очолив Йосиф Сліпий. Про "особистий конфлікт із Й. Сліпим" (С. 179) дисертант згадує навіть у висновках. Проте дисертант не дає остаточної відповіді на це питання, залишаючи його відкритим.

Друге зауваження. Дисертант глибоко проаналізував творчий доробок Костельника, шлях становлення його поглядів та вплив його переконань на його вчинки. Необхідно віддати належне дисертанту за повний та професійний аналіз феномену секуляризації і модернізму, плодом яких був Костельник. Дисертант розкрив усі головні сегменти фундаменту секуляризації. Наймовірно цікавим є аналіз впливу хорватських романтиків на Костельника і його переконання. Однак, дисертант оминув увагою ситуацію в самій Українській Греко-Католицькій Церкві. Чи мав Костельник однодумців серед греко-католицького духовенства і галицької інтелігенції? Чи були ті, хто підтримував його налаштування? Відомо, що Костельник належав до найближчого оточення Митрополита Андрея Шептицького і в цьому середовищі користувався славою високого інтелектуала. Цей статус Костельника був лишень шанною до його ерудиції, чи все ж він мав однодумців? Відповіді на ці питання могли б ширше розкрити роль і значення Костельника, адже ж однодумці, з якими Костельник міг регулярно бачитись і спілкуватись, здатні вплинути на нього і підсилити його впевненість у власних переконаннях більше, ніж західні мислителі, з якими Костельник ніколи не перетинався.

Третє зауваження. Дисертант завершив своє дослідження словами: "У цьому світлі конфесійно забарвлена полеміка довкола постаті Г. Костельника відходить на задній план, оскільки перед нами постає не ширий православний конвертит і не греко-католик, що став "зрадником" чи "невільником обставин", а християнин, який заплутався у складнощах процесу секуляризації" (С. 180). Ці слова є квінтесенцією всієї роботи. Можливо, дисертант занадто поблажливий до постаті Костельника, наслідком діянь якого стало пролиття крові тисяч греко-католицьких священиків, монахів і мирян. Однак, видається, що дослідник навмисне уникає оціночних суджень, залишаючись відданим принципам наукової об'єктивності та неупередженості. Втім, неможна ігнорувати те, що завданням науки є не тільки вивчення минулого, а конструювання майбутнього на основі аналізу досягнень і помилок минулого. Костельник був прикладом жахливої і кривавої помилки. Дисертант розкрив, чому так сталося. Втім, цей аналіз діянь і поглядів Костельника вимагає практичних висновків для майбутнього.

5. Висновок

Результати дисертаційного дослідження були оприлюднені дисертантом у достатній кількості публікацій. Кількість та якість публікацій відповідають офіційним вимогам ДАК МОН України щодо апробації та поширення результатів дисертаційних досліджень, а також традиціям, що склалися в українській науковій практиці. Також дисертація була достатньо апробована в рамках наукових конференцій. Дисертація Загребельного Ігоря Васильовича "Проблема секуляризації у творчій спадщині Гавриїла Костельника: критичний аналіз" є завершеною науковою працею, що присвячена актуальній проблемі сучасного релігієзнавства, і містить нові, науково обґрунтовані теоретичні результати.

Загальні висновки дисертації корелюють з відповідними висновками підрозділів роботи; дисертант виважено оцінив теоретичну і практичну значимість отриманих результатів. За структурою та оформленням автореферат дисертації цілком відповідає встановленим критеріям до таких робіт; зміст автореферату є ідентичним щодо основних положень дисертаційного дослідження.

На основі зазначеного вважаємо, що дисертаційна робота на тему "Проблема секуляризації у творчій спадщині Гавриїла Костельника: критичний аналіз", подана на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук відповідає вимогам п.п. 9,10,12,13 "Порядку присудження наукових ступенів", затвердженого постановою КМУ № 567 від 24.07.2013 р. (зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМУ № 656 від 19.08.2015 р. та № 1159 від 30.12.2015 р.), а її автор – Загребельний Ігор Васильович заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство.

Офіційний опонент:

доктор філософських наук,
доцент кафедри філософії Київського
університету імені Бориса Грінченка

Шепетяк О.М.